

УДК 94 (100)

**ЖІНОЧИЙ ДОСВІД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ
ВІЙНИ НА ПРИКЛАДІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ****WOMEN'S EXPERIENCE OF THE FIRST WORLD
WAR ON THE EXAMPLE OF EUROPEAN
LITERATURE****Мотрук С. П.,**магістр історичного факультету,
Прикарпатський національний університет імені
Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна),
e-mail: syzannacom327@gmail.com**Щербін Л. В.,**кандидат історичних наук, доцент кафедри
всесвітньої історії, Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна),
e-mail: syzannacom327@gmail.com**Motruk S. P.,**Master of History, Vasyl Stefanyk Precarpathian
National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine),
e-mail: syzannacom327@gmail.com**Shcherbin L. V.,**Candidate of Historical Sciences, Associate
Professor of the Department of World History, Vasyl
Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk, Ukraine),
e-mail: syzannacom327@gmail.com

У статті розглядається жіночий досвід Першої світової війни на прикладі європейської літератури, а також участь жінок на фронті в розпал Великої війни. Серед досліджуваних проблем – зміна соціального становища жінки після Першої світової війни та можливість самореалізації в різних сферах.

Ключові слова: жіночий досвід, Велика війна, фронт, література, образ, жіночі організації, біженка.

The article examines the women's experience of World War I on the example of European literature, as well as the participation of women at the front in the midst of the Great War. Among the problems studied are the changing social position of women after the First World War and the possibility of self-realization in various fields.

Keywords: women's experience, Great War, front, literature, image, women's organizations, refugee.

Воєнний досвід жінок у роки війни був дуже різним – залежно від віку, національності, суспільного положення та матеріального стану. Протягом перших повоєнних десятиліть, вчених цікавили дипломатичні та військові аспекти конфлікту, зокрема, причини війни: тогочасні студії зосереджувалися на вивченні чоловічої військової і політичної еліт, які приймала рішення у ті часи. Починаючи з 1970-х рр. розвивається соціальна історія – зростає увага дослідників до вивчення суспільства у стані війни та воєнний досвід різних соціальних груп. До поля зору дослідників потрапляють питання повсякденного життя, воєнної економіки, соціальних конфліктів тощо. З розвитком жіночої історії особливої ваги набуває вивчення саме жіночого досвіду війни. З піднесенням гендерних студій в історії щораз більше уваги приділяють гендерним аспектам війни, особливостям використання відповідних образів у воєнній пропаганді [10].

Первісно цю війну уявляли як коротку, швидко і переможну, то ж загальна мобілізація до війська чоловіків у країнах Європи супроводжувалась закриттям підприємств, власниками та працівниками яких були саме чоловіки. Жінки у містах, які через це також втратили роботу і заробіток своїх мобілізованих чоловіків, опинилися в економічній скруті. Для деякого виходом стала праця у майстернях з рукоділля, заснованих заможними дамами. Війна дала значний поштовх жіночій добробутності. Водночас селянки змушені були негайно заступити чоловіків у сільському господарстві, щоб своєчасно зібрати врожай 1914 р. Війна дуже швидко перетворилася на смертоносну, відчувалася гостра нестача військової медичної служби. На воєнних плакатах того часу з'являється новий жіночий образ медсестри – «білого ангела» – яка турбується про поранених [10].

Вплив війни особливо позначився на молодих дівчатах із буржуазного середовища, вони отримали можливість вийти з-під контролю батьків і здобути професію, тоді як до 1914 року їх чекало одне майбутнє – стати дружинами і матерями.

Чудовим прикладом жіночої емансипації є постань Симони де Бовуар, ідеологині фемінізму та авторки роботи «Друга стаття». Симона народилася у 1908 році й під час війни була ще дитиною. Її батько був дуже традиційним, утім після війни спонукав обох своїх доньок здобути освіту та професію.

Звісно, наслідки Великої війни для жінок були дуже різними, як різними є і самі жінки, проте можна стверджувати, що війна стала поштовхом для усвідомлення жінками своїх прав і можливостей.

Отже, переважна більшість активного жіноцтва в період Першої світової війни здійснювала традиційну функцію з огляду на тодішнє сприйняття жінки – медичну допомогу. Зазначимо, існує певна закономірність процесу активізації жінок: із затягуванням війни масштаби залучення представниць слабкої статі до різних форм діяльності для забезпечення потреб фронту й тилу поступово зростали. У ході війни проявилися гострі соціальні проблеми, які напряму пов'язувалися з низькою організацією медичної допомоги, нерідко вкрай слабким забезпеченням лікарень і лікарів обладнанням. Гостро постало питання фінансової підтримки військових та членів їхніх сімей [12, с. 65].

«Період війни був визначним моментом для жіночої філантропії. Традиційно, із заможного середовища. Можна сказати про справжню соціальну мобілізацію жінок заможного середовища. Що стосується мобілізації до роботи, то селянки були призвані на початку війни замінити чоловіків, щоб закінчити збір урожаю» – зазначила Ф. Тебо. Нестача продуктів харчування змушувала жінок вдаватися до різних шляхів виживання. Вони добували їжу шляхом бартеру, грабунків, голодних бунтів тощо. Під впливом дефіциту продовольства у Франції та Великій Британії було запроваджено карткову систему. Численні плакати закликали населення до економії [10].

Жіночий досвід війни перебрала і Велика Британія. З 1914 по 1916 рр. набір солдатів до армії

здійснювався на добровільній основі. Патріотичний підйом у британському суспільстві був притаманний не лише чоловічій частині населення, але й жінкам: «Британського Лева розбудили, а, отже, і Левицю» [16, с. 66].

Одна з них – Флора Сандес – навіть офіційно брала участь у Першій світовій війні у якості солдата, щоправда, у складі сербської армії. У серпні 1914 р. вона вирушила до Сербії і спочатку працювала у місцевому відділенні «Червоного Хреста», але під час відступу до Албанії Сандес змінила бинти на зброю. Британське суспільство неохоче поставилося до бойової кар'єри Флори Сандес. Оточуючі бажали бачити Сандес задіяною у сфері зайнятості, «прийнятній» для її статі, наприклад, у якості сестри милосердя. Але вона на це не зважала. У 1916 р. за відвагу Флора Сандес була нагороджена «Орденем Карагеоргія», отримала на війні декілька поранень і на момент відставки (1922 р.) мала звання майора [12, с. 50].

Випадок із Ф. Сандес був безпрецедентним. Загалом же британські жінки не брали участі у війні у якості бійців, але близько 80 000 з них офіційно вступили на службу до армії у складі численних допоміжних небойових організацій. Подібні організації були створені ще у довоєнний період, зокрема Медсестринський корпус першої допомоги був заснований у 1907 р. капітаном Едвардом Бейкером. Її члени проходили спеціальну підготовку, що включала в себе їзду верхи, курси зв'язківця, основи кемпінгу. У серпні 1914 р. МКПД очолювали Грейс Ешлі-Сміт та Ліліан Франклін. Члени організації працювали в Антверпені до окупації Бельгії німецькими військами і у Франції, де ними був заснований госпіталь при жіночому монастирі. Протягом 1914–1916 рр. через госпіталь пройшло більше 4 000 бійців. Крім догляду за пораненими, члени організації займалися керуванням, а іноді й ремонтом автотранспорту, доставкою їжі та одягу на поле бою, створенням переносних ванн для солдатів. Також вони влаштовували розважальні програми для бійців (спектаклі, кінопокази) [16, с. 68].

Величезні людські втрати на фронтах вимагали подальшої мобілізації чоловіків. Усе це призвело до потреби ширшого залучення жінок до роботи у промисловості, що негайно знайшло своє відображення на воєнних плакатах того часу.

На зустрічі з жіночими організаціями 13 квітня 1915 р. було вирішено, що жінки під час війни будуть отримувати рівну зарплату із чоловіками на державних підприємствах, але після війни вони повинні звільнити робочі місця. Хоча тред-юніони продовжували негативно відноситися до жінок на виробництві і відмовлялися приймати їх в свої ряди. Та така ситуація призвела до того, що до закінчення війни майже чверть жінок були об'єднані в Національну федерацію жінок – робітниць. Зокрема, Беатріс Вебб була членом зразу чотирьох комітетів, в тому числі в Комітеті по місцевому самоуправлінню, займалася реформуванням системи місцевого самоуправління після війни. В 1917 р. в ході англо-німецької конференції в питанні про військовополонених в склад англійської делегації

увійшла Дарлі Лівінгстон. Це був перший в історії випадок, коли жінка сіла за стіл переговорів. В інтерв'ю. Вона заявила: «Люди, здається, здивовані тим, що в британській делегації присутня жінка. Не знаю чому, але зараз в Англії немає нічого такого, чого б не робили жінки» [13, с. 78].

Питання про носіння жінками військової форми під час війни було дискусійним і було пов'язано з потребою використання жінок в армії у якості прислуги. Британія була першою країною, що створила Жіночий армійський підрозділ. Жіночі військові частини були так само створені на флоті та в авіації [15, с. 108].

Процес трудової мобілізації жіноцтва різних країн має свої особливості: у Франції він був суголосний бажанню багатьох жінок мати оплачувану роботу, у Німеччині уряд централізовано координував цей процес, тоді як у Великобританії довелося домовлятися з профспілками, що прагнули забезпечити інтереси чоловіків, і наполягали, аби прийом жінок на роботу був тимчасовим [16, с. 69].

Жінки різного віку і статусу стали до праці, замінивши чоловіків там, де було можливо: вони працювали не лише листоношами, офіціантками, водіями трамваїв, але й на інших раніше суто «чоловічих» роботах (в тому числі у важкій і воєнній промисловості). Вкрай важкі і небезпечні умови праці та 11–12 годині робочі зміни не зупинили жінок, які швидко опановували нові спеціальності та демонстрували продуктивність. Водночас високою була і оплата такої праці. Загалом протягом війни у Франції, де до 1914 р. жінки становили третину робочої сили, їх частка у промисловості та торгівлі зросла на 20 %, тоді як у Великобританії, де у довоєнний час заміжні жінки були переважно домогосподарками, частка працюючих жінок зросла на 50 %. Підкреслювали важливу роль жінок у часи війни, які на ділі засвідчили здатність до праці у різних сферах [5, с. 47].

Зусилля були спрямовані на захист найбільш знедолених жінок. У 1915 р. жінки зібралися у Берні під егідою Клари Цеткін, яку, за озвучених там заклик до негайного миру, було ув'язнено. Інший жіночий конгрес у Гаазі, у квітні 1915 р. зібрав близько 900 учасниць. Окрім заклику до миру та надання жінкам рівних прав, його наслідком цього стало створення Міжнародної ліги жінок за мир і свободу. З 1917 р. суфражистки повернулися до вимоги надання жінкам виборчих прав. На час війни практично у всіх країнах були заборонені будь-які акції громадянської непокорі, страйки і демонстрації, однак жінки регулярно порушували цю заборону, протестуючи проти нестачі харчів, низьких зарплат, інфляції [10].

Більшість творів європейської літератури мають глобальне значення, вони містять в своєму змісті важливий підтекст. Репрезентують не тільки чоловічі образи, зображуючи солдата, як героя, воїна. Також показано жіночі образи, хоча не так яскраво, експресивно, але вони є в творах. Одним із класиків німецької літератури того часу був Еріх Марія Ремарк, який воював на фронті, він пережив війну, пропустив її через себе, всі емоції письменника ви-

лилися в цього твори і назавжди закарбувалися в європейській та світовій літературі [13, с. 29].

Знайомство світу з Ремарком почалося в 1929 р. - майже відразу після німецької публікації - був виданий його роман «На Західному фронті без змін». Незабаром вийшло українською мовою і «Повернення». Тоді ж почалася велика слава цього письменника, розгорілися суперечки про нього, і вже виник термін «ремаркізм». Але, мабуть, посправжньому Еріх Марія Ремарк став знаменитий у нас з другої половини 50-х рр., коли одна за одною стали з'являтися його книги, нові і старі: «Час жити і час помирати», «Три товариші», «Повернення», «Тріумфальна арка», «Чорний обеліск», «Життя в борг», які тоді можна чи не найпопулярнішими із західних творів [11, с. 84].

У творах Е. М. Ремарка функція гендерної характеристики персонажа так само може здійснюватися за допомогою використання стилістичних прийомів. Відомо, що мова чоловіків більш різка, груба, вони завжди кажуть все безпосередньо; тому їх мови більше просторічних слів, жаргону, глузувань, рідше зустрічаються поетичні слова.

Мова жінок більш емоційна; тому багата прикметниками-епітетами, евфемізмами, метафорами, часто зустрічається інверсія [8, с. 7].

Зауважимо тільки, що у Ремарка багато чудових (і нерідко трагічних) жіночих образів.

Сухотна героїня Пат Хольман з «Трьох товаришів» – прототип першої дружини Ремарка, танцівниці Ілзи Ютти. У неї теж був туберкульоз. І Ремарк, і Ілза Ютта тоді були молодими, обохнювали світське життя, мали романи на стороні, через чотири роки розлучилися. Хоча, щоб витягнути Ілзу з фашистської Німеччини в 1938 р., він навіть вдруге розписується з нею, допомагає переїхати в США [9, с. 4].

А ось фатальна Жоан Маду з «Тріумфальної арки», яка, по суті, любить тільки себе – це Марлен Дітріх. Ремарк просто хворів нею, писав листи, йшов в запій, навіть оселився в будинку навпроти її! Тільки це не заважало їй зав'язувати стосунки на стороні. Якби не зустріч з Полетт Годдар, колишньою дружиною Чарлі Чапліна, світ втратив би Ремарка набагато раніше. Це була взаємна любов, її письменник присвятив свої останні твори [8, с. 7].

У творі «На Західному фронті без змін» ми зустрічаємо яскравий образ жінки-матері, її біль, який вона відчуває відправляючи сина на фронт стає тим досвідом який вона отримала від війни, тим що вона нестиме в собі потягом цілого життя. В романі Е. М. Ремарк пише: «Пригадую, як ми виїздили на фронт. Його мати, добросердна огрядна жінка провела його на вокзал. Вона без упину плакала, і обличчя в неї набрякло, розпухло. Кемеріх соромився її, ніхто не поведився так нестерпно, як вона, здавалося, жінка вся розтане, зійде сльозами й жиром. Вона дивилася на мене і, раз у раз хапаючи за руку, благала, щоб там, на фронті, я опікувався її Францом. У нього справді було дитяче личко і такі м'які кістки, що, потягнувши чотири тижні ранець, він набув собі плоскостопість. Але як можна кимось опікуватися на передовій» [8, с. 42].

«Мати міцно хапає мене за руку і затинаючись, питає:

– Там було дуже страшно, Паулю?

– Що мені відповісти тобі, мамо? Ти ніколи цього не збагнеш, не зрозумієш. І не треба тобі розуміти. Чи там було страшно, питаєш ти. Ой Мамо, мамо?

Я заперечливо хитаю головою і кажу:

– Ні, не дуже. Нас там багато, а – усіма якось легше» [8, с. 122].

Загалом, твори Е. М. Ремарка актуальні і в сучасному світі. Хоча у нас скоріше не втрачене покоління, а покоління втрачених. Зараз люди розділилися на два табори. Перші – цілеспрямовані, для них важлива кар'єра, успіх. Другі – яким все одно, аби телевізор або інтернет не відключили. А от герої Ремарка пройшли крізь пекло, холод, злидні, війни.

Не менш важливим твором у німецькій літературі став роман Ернста Юнгера «В сталевих грозах». Попри те, що в книзі увага зосереджена на військових та їхньому житті, трапляються роздуми автора про цивільне населення. Він дивується людям, що лишаються жити на окупованих територіях, відмовляючись тікати. Але описуючи бомбардування міста і підвал, в якому сховалися жінки з дітьми, говорить: «Не дивлячись на надзвичайно сильний страх перед небезпекою, жінки чіплялись за цей клаптик землі, який щомиті міг стати їхньою могилою» [14, с. 112].

Тобто, якщо аналізувати даний епізод, то можна визначити, що війна велася не тільки на фронті, але й в тилу.

Перша світова змінила хід історії. Проте дуже часто цей конфлікт розглядається виключно з чоловічої точки зору. Якщо ж у таких наративах і присутні жінки, то їхня участь описується лише поверхнево. Справа в тім, що Велика війна не була війною лише чоловіків. Чоловіки пішли на фронт, а працювати на заводах, фабриках, у банках та кав'ярнях, у трамваях та на пошті лишилися жінки. Тотальна мобілізація призвела до дефіциту робочих рук. Цю порожнечу неможливо було заповнити тими чоловіками, що не пішли на фронт через вік або інші обставини. Наприклад, у Британії під час Першої світової відсоток жінок, що були задіяні в торгівлі та промисловості, зріс удвічі. І це лише один із жіночих досвідів Першої світової в усьому світі [15, с. 83].

У цій ситуації частою була роль біженки. Жінка-іммігрантка – це окрема погано досліджена тема. У будь-якому випадку війна для жінки є дуже сильним фізичним та емоційним випробуванням. Війна – це насильство. І щодо жінок, які жили у прифронтовій чи окупованій зоні або стали біженками, ставлення було упередженим. Насилля над жінкою є символом насилля над землею, яку захопив окупант. Тому жінки, що проживали на окупованих територіях, жили дуже важко. Про це, на жаль, мало пишуть. Лише в останні роки почала розвиватися соціальна та особистісна історія. Жінка-біженка була зненацька захоплена війною, вона повинна була тікати й кидати все, що заробила,

усе, що було нею зроблено. У цій ситуації жінки були незахищеними. Ні уряд, ні будь-хто інший не могли їм допомогти. Чіткого законодавства під час війни не було [3, с. 120].

У романі французького автора Анрі Барбюса «Вогонь» згадується про жінку – біженку: «Раптом на узліссі з'явилася проти світла жіноча постать. Проміння осявало її, вона стояла на узліссі, де дерев утворювали синювате тло, струнка, з руським волоссям: на блідому обличчі її великі очі здавалися нічними тінями. Ця чарівна істота пильно подивилася на нас, похитуючись на ногах, потім раптом зникла в чагарнику, наче смолоскип погас... Її звуть Едоксі. Біженка. Живе в Гамблені в одній сім'ї. Вона худорлява, але вродлива. Чудна вона на місці не постоїть, нічого не боїться, іноді доходить майже до передових ліній. Одного разу бачили, як вона бродила у полі перед жіночими окопами» [2, с. 67].

В уривку показано жіночий образ на згаданих війни, про те, що війна гартувала жіночий характер, робила їх мужнішими і в деякій мірі безстрашними. В чому змінила стереотипи щодо становища жінки в соціальній структурі суспільства. Війна стала викликом, не тільки для чоловіків, а перш за все для жінок, визначалася не тільки, як негативне явище, а як досвід, який показав жінку в світлі героїні, жінки – воїни.

Анрі Барбюс продовжує: «Це її я щодо побачив на мить, наче сонячний промінь у цій вулиці. Потім вона зникла за рогом стіни, і навколо стало похмуро... Вона вже тут! Невже вона йшла за нами під час нашого довгого і важкого переходу? Її вабить до нас» [2, с. 74].

Найцікавіше те, що війна викликала в жінок інтерес, як щось нове та зовсім незвідане, глобальне явище.

Далі йдеться про місцевих жителів, про тих, хто залишився в тилу, але кого війна все ж зачіпала: «Стрічаються місцеві жителі, старі, або каліки, що плентаються, шкутильгаючи, або дуже молоді, що лишилися через якусь хворобу чи просто завдяки зв'язкам. Серед жінок – старі, багато й молодих дівчат, огрядних, і щокими неначе набитими ватою; вони ходять перехильцем, коливаючи білим тілом, наче гуски» [2, с. 74].

Серед сучасних творів про події Першої світової війни слід виділити роман французького автора П'єра Леметра «До побачення там, нагорі», який побачив світ у 2015 р. В центрі сюжету цього твору знаходиться махінація із перепохованням загиблих, що загинули у Великій війні. Та окрім цього, там подано та описано образ жінки Сесіль. Покалічений на війні Альберт вижив тільки через думки про Сесіль, він мріяв повернутися до неї в розпалі війни. В книзі йдеться:

«А тим часом обличчя Альберта вже майже посиніло, у скронях невгамовно пульсувала кров так, ніби всі вени вже вибухнули. Він кличе Сесіль, але образ Сесіль не приходить до нього, так ніби вона задалеко, щоб прийти до нього, і що йому найбільше болять, то це, що її зараз немає зараз поруч, що вона не приходить попрощатися. Залишилося тільки ім'я – Сесіль, бо світ який його забирає немає

тіл, ньому залишилися лише слова. Він би благав її піти з ним, бо йому страшенно лячно вмирати. Але це зайве, він помирає сам, без неї. Ну що ж, до побачення, до побачення там, нагорі, моя Сесіль!» [7, с. 21].

Саме таким було нестримне бажання Альберта вижити, ідеалізований образ Сесіль не дозволяв йому занепасти духом.

В іншому уривку показано ставлення Сесіль до війни: «З Сесіль було все інакше. Війна її не лякала. На її думку, це був, перш за все «патріотичний обов'язок», вона вважала, що в нього немає справжньої причини боятися, це була чиста формальність. Всі так вважали... Якщо її послухати, то з війни нічого не вийде і Альберт їй майже вірив... Під час подій на Соммі куля зачепила його праву щоку. Він дуже налякався, але залишився лише рубчик у вигляді дужки, який легко розтягнув йому око, що надавало йому особливого вигляду. З його дозволу мрійлива і мила Сесіль погладила шрам кінчиком вказівного пальця» [7, с. 22].

Шведський історик, автор Енгмунд П. у своїй праці «Захват і біль битви» зазначив: «Ельфріді Кур виповнилося дванадцять років. Вона непосидюча розумна дівчинка з рудуватим кісками і зеленими очима. Вона чула розмови про те, що французька авіація бомбувала Нюрнберг; що атакували залізничний міст біля Айхенрида; що російські війська просуваються до Йоганнісбурга; що російські агенти намагалися вбити кронпринца в Берліні; що один російський шпигун ледь не підірвав авіаційний завод на околиці міста; що інший російський шпигун мав на меті заразити холерою воду у водопроводі; що французький агент хотів підірвати мости через Кюддов» [4, с. 5].

Він зобразив реалістичну картину, як війна вплинула на маленьку 12-річну дівчинку.

Окрім того, в одному з фрагментів Енгмунд П. описує Лауру де Турчинович та її ставлення до війни: «Лаура ніколи не розуміла причин і мети цієї війни, тим паче ніколи не схвалювала її. Вона була з-поміж тих, для кого те, що трапилося, стало катастрофою, похмурою незбагненою трагедією, яка раптово з'явилася нізвідки й накрила їх усіх. Але навіть вона помітила, що первинний страх швидко змінився незрозумілою ейфорією, що охопила її також. Давня війна між поляками і росіянами, здавалося, вщухла. Таким був загальний настрій, і коли одного вечора, на початку серпня, поширилася чутка: війни не буде, що Англія завагалася і що в Санкт-Петербурзі запідозрили недобре — це викликало лише почуття розчарування» [4, с. 10].

На мою думку, образи жінок на війні змінюються, завдяки різним факторам, але ці зміни є дуже повільними. Війна відкрила перед жінками нові можливості в сферах діяльності, що було неможливим в мирний час. За час війни багато жінок отримали економічну самостійність, стали годувальницями сімей. Війна відкрила нове поле для діяльності жіночих організацій, які використовували нові можливості для досягнення своєї мети.

Список використаних джерел

1. Балтак Т.Ф. Герои Ремарка в поисках опоры (по роману «Три товарища»)/ Т. Ф. Балтак// Русская язык и литература в школах Украины – 2012. – № 7 – С. 17 – 21.
2. Барбюс А. Вогонь / А. Барбюс // – Київ : Молодь, 1974. – 304 с.
3. Бурмага В., Світлич К. Роль жінки в організації допомоги фронту в роки Першої світової війни/ В. Бурмага, К. Світлич// Вопросы германской истории : сборник научных трудов /Днепропетровск: Лира. – Вип. 41. – 2015 – С. 57 – 64
4. Енглунд П. Захват і біль битви. Перша світова у 211 епізодах/ П. Енглунд // Харків: Фоліо. – 2016. – 555 с.
5. Івченко Ю. Історичний аналіз ролі жінки у суспільстві / Ю. Івченко//Право України. – 2007. – № 9. – С. 110 –113.
6. Ковалевська Є. Еріх Марія Ремарк: У затінках жінок – квіток // Друг читача. – 2007.– № 1 (12 – 25 січня) – С. 7.
7. Леметр П. До побачення там, нагорі: роман / П. Леметр // Харків: Фоліо, 2016. – 412 с.
8. Ремарк Е. М. На Західному фронті без змін / Е. М. Ремарк // – Київ : Дніпро, 1986. – 912 с.
9. Ремарк Е.М. Три товариші / Е.М. Ремарк // – Харків : Фоліо, 2007. – 437 с.
10. Тебо Ф. Жінки в Європі в Першій світовій війні (1914 – 1918 pp.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uamodernacom/event/thebaud-lecture-women-wwi-overview>
11. Тітов І. Г. Психологічний аналіз літературної творчості Е. М. Ремарка (на прикладі роману «Три товариші») / І.Г. Тітов, О. А. Передера // Психологія і особистість – 2013 – №2 – С. 84 – 103.
12. Шнырова О. Женщины Великобритании в Первой мировой войне / О Шнырова// Новая и новейшая история – 2018 – №1.
13. Хом'яков Т. Світові війни очима Е.М. Ремарка // Всесвітня література та культура – 2005. – № 6. – С. 29 – 31.
14. Юнгер Е. У сталевих грозах / Е. Юнгер // переклад з німецької Юрка Прохаська. – Чернівці: Книги – 2014.
15. Crafton E. The Women of Royaumont. A Scottish Women's Hospital on the Western Front. London, 199.
16. Webb S., Freeman A. Great Britain after the War. London, 1916, p.69.
10. Tebo F. Women in Europe in the First World War (1914 - 1918) [electronic resource]. - Access mode: <http://uamodernacom/event/thebaud-lecture-women-wwi-overview>
11. Titov IG Psychological analysis of the literary creativity of EM Remarck (on the example of the novel "Three Comrades") / I.G. Titov, OA Pereder // Psychology and personality - 2013 - №2 - P. 84 – 103.
12. Shnyrov O. Women of Great Britain in the First World War / O Shnyrov // New and Recent History - 2018 - №1.
13. Khom'yakov T. World Wars through the Eyes of E.M. Remark // World Literature and Culture - 2005. - № 6. - P. 29 – 31.
14. Eunger E. In the steel storms / E. Junger // translated from the German by Yurko Prokhassky. - Chernivtsi: Books - 2014.
15. Crafton E. The Women of Royaumont. A Scottish Women's Hospital on the Western Front. London, 199.
16. Webb S., Freeman A. Great Britain after the War. London, 1916.

References

1. Baltak TF Remarque heroes in search of support (based on the novel "Three Comrades") / TF Baltak // Russian language and literature in schools of Ukraine - 2012. - № 7 - P. 17 - 21.
2. Barbus A. Fire / A. Barbus // - Kiev: Youth, 1974. - 304 p.
3. Burmaga V., Svitich K. The role of women in the organization of assistance to the front during the First World War / V. Burmag, K. Svitich // Questions of German History: a collection of scientific works / Dnepropetrovsk: Lyra. - No. 41. - 2015 - P. 57 – 64.
4. Englund P. Capture and pain of battle. The First World in 211 Episodes / P. Englund // Kharkov: Folio. - 2016. – 555 p.
5. Ivchenko Y. Historical analysis of the role of women in society / Yu. Ivchenko // Law of Ukraine. - 2007. - № 9. - P. 110 –113.
6. Kovalevska E. Erich Maria Remark: In the shades of women - flowers // Friend reader. - 2007.– № 1 (January 12 - January 25) - P. 7.
7. Lemeter P. Goodbye there, above: novel / P. Lemeter // Kharkiv: Folio, 2016. - 412 p.
8. EM Remark on the Western Front unchanged / EM Remark // - Kiev: Dnipro, 1986. - 912 p.
9. Remark EM Three Comrades / E.M. Remark // - Kharkiv: Folio, 2007. - 437 p.